МАКСІМЕНЦЕВ М. Г.,
кандидат економічних наук
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.97:343.775

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз структури злочинності у сфері надрокористування в Україні. Встановлено переважання в ній злочинного порушення правил охорони або використання надр. Абсолютна більшість із них є умисними. Фіксується відносно значний, вищий за середній зі злочинності, відсоток групової злочинної діяльності у сфері надрокористування. Охарактеризована структура цієї злочинності за видами корисних копалин, що незаконно видобуваються, а також предметами, що становлять археологічні артефакти, які вилучають із надр, місцями їх вилучення.

Ключові слова: *надра, надрокористування, злочинність, структура, корисні копалини, артефакти.*

Проведён анализ структуры преступности в сфере недропользования в Украине. Установлено преобладание в ней преступного нарушения правил охраны или использования недр. Абсолютное большинство из них являются умышленными. Фиксируется относительно высокий, выше среднего по преступности, процент групповой преступной деятельности в сфере недропользования. Охарактеризована структура этой преступности по видам незаконно добываемых полезных ископаемых, а также предметам, представляющими археологические артефакты, извлекаемые из недр, местам их извлечения.

Ключевые слова: *недра, недропользование, преступность, структура, полезные ископаемые, артефакты.*

The article is dedicated to the analysis of the structure of criminality in the bowels of the earth in Ukraine. The prevalence in it of a criminal violation of the rules of protection or use of subsoil is established. The overwhelming majority of them are deliberate. The relatively high, above average crime rate, the percentage of group criminal activity in the bowels of the earth is recorded. The structure of this crime is characterized by types of illegally extracted minerals, as well as objects representing archaeological artifacts extracted from the bowels, places for their extraction.

Key words: *mineral resources, subsoil use, criminality in the bowels of the earth, structure, artefacts.*

Вступ. Злочинність у сфері надрокористування є одним із тих різновидів кримінальних практик, що мають розгалужені міжінституційні зв'язки; його відтворення не лише завдає істотної, невідновної шкоди довкіллю, а й через синтетичні кримінальні зв'язки вражає функціональний потенціал політики, економіки, викривляє, у значній мірі елімінує їх соціальне значення, дискредитує апарат держави. Відтак протидія злочинності у сфері надрокористування як метасистемному, міжінституціональному (екологічному, економічному, політичному) кримінальному феномену вимагає адекватного підходу, що виражається

в максимальній концентрації наукового потенціалу й політичної волі, їх зосередженості, організованості, керованості, перспективності та проактивності. Однією з базових умов успішності такої діяльності є забезпечення модераторів кримінально-превентивної системи повною, достовірною кримінологічною інформацією. Важливим сегментом останньої є знання про структуру кримінального надрокористування, що актуалізує відповідне гносеологічне завдання у спектрі складників кримінологічної характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми відтворення екологічної злочинності загалом і злочинності у сфері надрокористування в різні часи потрапляли до фокусу дослідницької уваги В.Ф. Баранівського, З.Б. Бахмудова, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, Р.А. Гурбанова, Т.В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Г.С. Поліщука, І.В. Попова, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Б. Тангієва, Ю.А. Турлової, А.М. Шульги та інших учених. Поряд із цим і досі фіксується очевидний брак інформації про кримінально-правову й кримінологічну структури кримінального надрокористування, яка могла б бути використана для специфікації запобіжних практик.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні, описі та поясненні показників структури злочинності у сфері надрокористування в Україні.

Результати дослідження. Звертаючись до безпосереднього аналізу структури злочинності у сфері надрокористування, спершу звернемо увагу на значне переважання частки злочинів, передбачених ст. 240 КК України. Так, питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правові структурі злочинності у сфері надрокористування складає 90,5%. На другому місце (9,4%) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1%) – порушення законодавства про континентальний шельф України. При цьому динаміка співвідношення цих видів злочинів у загальній структурі не є стабільною, характеризується істотними коливаннями. Наприклад, найменшою частка злочинів, передбачених ст. 240 КК України, була у 2002 р. (57,3% проти 42,7% злочинів, передбачених ст. 298 КК України) та у 2017 р. (82,8% проти 17,2% відповідно). Найвищою – у 2011 р. (94,7% проти 5,3%) та у 2012 р. (96% проти 4% відповідно). Такі коливання зумовлені здебільшого відповідними істотними змінами в рівні порушень правил охорони або використання надр, які описані нами вище. Відтак саме злочини, передбачені ст. 240 КК України, є визначальними у формуванні інформаційної моделі злочинності у сфері надрокористування.

Принагідно звернемо увагу на те, що в структурі порушень правил охорони або використання надр превалюють злочини, передбачені ч. 2 ст. 240 КК України, – порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, які за усередненими результатами розрахунків за показниками 2010–2017 рр. складають 91%. 99,9% із них (ч. 2 ст. 240 КК України) – випадки незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення. Другим за поширеністю різновидом порушень правил охорони або використання надр є те, що передбачене ч. 1 ст. 240 КК України (порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля), – 5%. Третім – передбачене ч. 3 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинені повторно) – 3,3%. Четвертим – передбачене ч. 4 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки) – 0,7%.

Також варто пояснити, що обчислення статистичних даних, починаючи саме з 2010 р., зумовлено тим, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» від 05.11.2009 р. № 1708-VI [1] до ст. 240 КК України було внесено суттєві зміни, відповідно до яких у структурі вказаної статті виділено чотири частини; незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення з основного складу було трансформовано у кваліфікований (ч. 2 ст. 240 КК

України). Тому задля забезпечення коректності структурних показників порушень правил охорони або використання надр відомості за попередні роки нами в розрахунок не бралися.

Приблизно кожен третій (31,1%) випадок порушень правил використання та охорони надр (ст. 240 КК України) вчиняється групою осіб за попередньою змовою. Причому частка групових злочинів означеної категорії в різні роки суттєво коливається: від 1,8% у 2010 р. й до 49% у 2016 р. Абсолютна більшість із них (99,5%) – незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК України), що може бути пояснене специфікою механізму індивідуальної злочинної поведінки, особливостями предмету злочину, вилучення якого з надр є надто ускладненим із технічної точки зору для однієї особи.

Схожі дані, але щодо незаконного видобування бурштину-сирцю, наводить С.Л. Хмуровська. Так, учена за результатами свого дисертаційного дослідження дійшла висновку про те, що частка тих, хто вчинив ці злочини у групі протягом 2001–2010 рр., у середньому склала 40,6%. Так, 2010 р. 52 особи з 108 виявлених вчинили злочини на цих об'єктах у групі. Здебільшого до таких груп входять працівники сільського господарства. Це свідчить про високий рівень організованості та приховування злочинів, що вчиняються за їх участю. Зазначена тенденція збільшення частки групової злочинності у структурі незаконного видобування бурштину-сирцю пояснюється потребою у спільних, узгоджених діях виконавців, зумовлених технологічними особливостями механізму вчинення злочину цієї категорії [2, с. 81]. Таким чином, відсоток групової злочинності у сфері надрокористування є високим та певною мірою залежить від виду корисних копалин, що незаконно видобуваються. Хоча кореляція не є стійкою, з року в рік істотно відрізняється.

Дещо нижчим за групові порушення правил використання та охорони надр є відсоток групових кримінальних практик «чорних археологів». Так, приблизно кожне сьоме (14,7%) проведення незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини вчиняються групою осіб за попередньою змовою. Здебільшого це діяльність професійних злочинців, нетипової їх категорії (відмінної від загальнокримінальної професійної), що спеціалізується саме на квазіархеологічних польових роботах.

Абсолютна більшість злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 298 КК України, – умисні (99,8%). Проте трапляються й поодинокі випадки необережного порушення правил використання та охорони надр. Здебільшого вони проявляються у злочинній недбалості, яка виражається у пропущенні строків переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, у зв'язку із чим видобування корисних копалин із законного набуває ознак незаконного.

Так, наприклад, гр.-ка К., обіймаючи посаду голови ЖКГ «Родничок» Розолюксембурзької сільської ради Каховського району Херсонської обл., в період з 02.06.2008 р. по 18.08.2010 р., неналежно виконуючи свої службові обов'язки, не оформила для ЖКГ «Родничок» дозволу на спеціальне водокористування, що призвело до незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення – підземних вод, унаслідок якого охоронюваним законом державним інтересам спричинено тяжких наслідків у вигляді матеріальних збитків на суму 187 085,34 грн. Підсудна в судовому засіданні вину в учиненому злочині визнала повністю, пояснила, що внаслідок її недбалості під час виконання функцій голови ЖКГ «Родничок» для господарства не було переоформлено дозвіл на спецводокористування, проте в період із червня 2008 року по серпень 2010 року вода видобувалася та постачалася населенню [3].

Окремо варто звернути увагу на структуру незаконного видобування корисних копалин (ч. 2 ст. 240 КК України – провідний різновид кримінальних практик у структурі досліджуваної злочинності) за видами останніх. Результати узагальнення відповідного структурного розподілу за 2008–2017 рр. виявляють істотне переважання бурштину-сирцю – 46,2%.

На другому місці за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5%). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14%, піщано-гравійна суміш – 9,3%, пісок формувальний – 4,7%, туф (найчастіше ліпаритовий туф) – 1,9%, камінь-пісковик – 1,8%. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт, залізна та кварцит-магнетитова руди тощо, складає 0,6%.

Звернемо увагу на дві обставини. По-перше, сформована в Україні структура злочинного надрокористування відрізняється від загальносвітового його виміру, де превалюють нафта і золото. Для нашої країни незаконне видобування цих корисних копалин не є властивим.

По-друге, зауважимо на істотних структурних зрушеннях, що відбулися з початку 2015 р. Так, зокрема, з 2008 по 2013 рр. включно у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5%. На бурштин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8%. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2%, у той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5%. Такі зміни зумовлені скороченням території фактичної юрисдикції українських правоохоронних органів та статистичного обліку злочинності у зв'язку з тимчасовою окупацією окремих районів Донецької і Луганської областей – територій найвищої концентрації як легального, так і нелегального видобутку вугілля в Україні.

Проте, як нами вже наголошувалось, варто бути свідомим і тієї обставини, що незаконного видобування вугілля фактично менше не стало. Слід вести мову не тільки про латентизацію цього різновиду кримінальних промислів через неможливість здійснення правоохоронних функцій на тимчасово окупованих територіях, а й про зростання обсягів видобутку. На фоні закриття значної кількості вугледобувних шахт на тих, які ще працюють, змінився правовий режим видобування. Абсолютно все вугілля (а так само й інші корисні копалини загальнодержавного значення), що видобувається на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької і Луганської областей та АРК із порушенням передбачених чинним законодавством України вимог, має кримінальне походження.

Ведучи мову про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України), підкреслимо, що, незважаючи на надання Державною судовою адміністрацією України статистичної інформації про кількість засуджених за цією статтею осіб, Єдиний державний реєстр судових рішень не містить відповідних вироків. Зважаючи на це, а також беручи до уваги умовно незначну кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за фактами вчинення цих злочинів, їх значну територіальну розпорошеність, основними джерелами кримінологічної інформації за означеним критерієм у нашому дослідженні стали: а) експертні оцінки, серед яких особливо цінними є оцінки 45 членів Спілки археологів України з різних регіонів країни; б) 125 повідомлень у засобах масової інформації про незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, характеристику артефактів, якими заволодівають злочинці; в) результати окремих досліджень Інституту археології НАН України щодо окремих аспектів поширення проблеми «чорної археології» в нашій державі; г) 32 українських інтернет-ресурси (приватні оголошення в соціальних мережах, спеціалізованих сайтах із купівлі-продажу товарів) з оголошеннями про продаж археологічних та палеонтологічних об'єктів без документального підтвердження їх походження.

Опрацювання вказаних джерел, аналіз та узагальнення зібраної з них інформації дозволяє сформувати уявлення про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини за критерієм предметів, що нелегально вилучаються з таких об'єктів. Серед них, зокрема, превалюють прикраси давньослов'янських племен чи мешканців античних міст-поселень: сережки, намисто, кулони і т.п. (28,1%).

Близько 17% – предмети побуту (посуд, меблі, іграшки і т.п.), одягу, ремісничий реманент, здобуті переважно з території городищ, поселень, стоянок. 13,4% – зброя, військове майно, предмети однострою, спорядження (ремінні пряжки, ґудзики, кокарди, каски тощо) часів Другої світової війни. Особливо цінними на чорному ринку артефактів вважаються такі предмети, що належали військовослужбовцями Третього рейху, а серед них – ті, що ідентифіковані з «елітними підрозділами» нацистських військ (СС та СД). 10,7% – інша (інших часових періодів) зброя і засоби захисту та її фрагменти: наконечники стріл, списів,

мечі, щити, кольчуга, шоломи і т.п. 10,4% – предмети культу: натільні хрестики, іконки й ікони, предмети язичницької віри тощо. 9,7% – металеві монети (здебільшого – часів античності, козацької доби та ін.). 4,5% – скульптури та їх фрагменти. 4,1% – палеонтологічні об'єкти – скам'янілі залишки живих організмів. 2,1% – інше.

Важливо зауважити, що описане вище структурне співвідношення різних предметів, що здобуваються внаслідок незаконного проведення пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини, ґрунтується на кримінологічному аналізі внутрішніх (внутрішньодержавних) джерел інформації, в тому числі структури «чорного ринку», репрезентованого широкою пропозицією в мережі Інтернет. Тобто з орбіти аналізу випадає той сегмент незаконно видобутих артефактів, які потрапляють на ринки, приватні колекції в зарубіжних країнах. Утім, останні жодним чином не видається за можливе детально описати. Тож варто залишати місце й для імовірної похибки, яка відповідно до зібраних нами експертних оцінок може певною мірою впливати на збільшення частки зброї та предметів побуту античних міст-поселень на території Півдня сучасної України, а також зброї, військового майна солдатів та офіцерів нацистської Німеччини.

Серед місць проведення незаконних пошукових робіт, розкопок превалюють городища, включаючи комплекси прилеглих об'єктів (50%), а також курганні могильники, некрополі (близько 30%). Приблизно 10% – нелегальні розкопки на поселеннях, стоянках, земляних укріпленнях. Решта, 10%, припадає на здійснення пошукових робіт на територіях і об'єктах поза розвіданими городищами, курганами, поселеннями, стоянками та укріпленнями; здійснюються точково, спрямовані здебільшого на пошук металевих артефактів різної часової приналежності. До таких територій належать місця битв, у тому числі й часів Другої світової війни.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правовій структурі злочинності у сфері надрокористування складає 90,5%. На другому місце (9,4%) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1%) – порушення законодавства про континентальний шельф України. Серед видів корисних копалин, що незаконно видобуваються в Україні, переважає бурштин-сирець (46,2%). На другому місці за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5%). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14%, піщано-гравійна суміш – 9,3%, пісок формувальний – 4,7%, туф – 1,9%, камінь-пісковик – 1,8%. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт тощо, складає 0,6%. Відмічаються істотні структурі зміни за вказаним критерієм, починаючи з 2014 р. Із 2008 по 2013 рр. включно у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5%. На бурштин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8%. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2%, у той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5%.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля : Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17 (дата звернення : 04.02.2017).

2. Хмуровська Л.С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. Київ. 2011. 262 с.

3. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області. Справа № 1-298/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/23959000 (дата звернення : 06.02.2017).